УДК **821.161.2.09**

Кучерява О. О.

ІНВАРІАНТИ Й ТРАНСФОРМАЦІЇ СТРУКТУРИ АКАФІСТА В РАДЯНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ 1924-1953 РОКІВ

Статтю присвячено дослідженню генетичного впливу акафіста на деякі жанри радянської літератури, втілення елементів його поетики і засобів сакралізації тексту. Дослідники соцреалізму неодноразово писали про його релігійний характер, ми ж спробуємо довести цю тезу через порівняння текстів акафіста й літератури радянської доби на структурному та функціональному рівнях.

Слово, Ім'я та Ієрархія проявилися більше в культурі 2.
Паперний В. Культура «Два»

Відзначаючи релігійність комуністичної ідеології, А. Ю. Зудін пише, що «зародження і наступне утвердження радянської культури були пов'язані з потрясіннями, <…> потужні зсуви перевертають суспільну ієрархію культури. На поверхні з'являються архаїчні культурні шари, які за своєю природою тяжіють до сакралізації. Наслідком стала активізація архаїчних шарів культурної пам'яті. Відбулося повернення до доосьових, тотемічних уявлень про владу, які містилися в масовій ментальності» [13, *3]*. Сакральним центром радянської культури стає доктрина комуністичної ідеології. Комунізм став беззаперечним ідеалом, в якому розчинялися всі інші цінності.

Як відомо, соцреалізм не створив нічого нового, пропускаючи всю попередню культурну спадщину крізь низку своїх ідеологічних фільтрів. Таким чином, культурний архів виявився стерилізованим, залишаючись формою без змісту, а комунізм став «релігією без релігійності» (І. Смирнов): «До використання у новій обрядовості культурної спадщини минулого необхідно підходити творчо та відбирати те, що відповідає завданням комуністичного виховання» [37, *41]*. У цій студії ми спробуємо дослідити, як у літературі соцреалізму, зокрема в деяких її жанрах, втілилися елементи поетики акафіста як релігійної похвали та уславлення, а також простежити генетичний вплив цього жанру на літературу пізніших періодів і механізми дії акафістного слова на реципієнта. Результати цієї дії можна помітити як у прозових, так і в поетичних текстах, бо ж ми пам'ятаємо, що С. Аверінцев [2, *249]* вміщує акафіст на межі прози і поезії. Водночас «для візантійської риторичної теорії і критики Роман Солодкоспівець як явище літератури не існує» [2, *246],* як, зрештою, і для соцреалістичної критики, себто формою відкидання Акафіста є його тотальне замовчування в обох критиках, хоча соцреалістична критика має багато зразків «відхрещування» від акафіста або іншої, не менш симптоматичної саморефлексії. Наприклад, С. Єфремов зазначав, що після смерті Леніна газети заполонили суцільні «акафісти» йому: «Стиль акафістів, тільки без тієї примітивної безпосередньої віри, що часто скрашує ці витвори церковної елоквенції. <…> Дивно мені одне: люде борються з релігією шалено і нічого кращого не вигадали, як огорнути Леніна чисто релігійними формами: оте виставлювання його тіла «на поклонение», отой склеп з бальзамованим тілом (чим не мощі?), отой пишний по-візантійському церемоніал» [17, *45]*. Натомість герой І. Микитенка в «Дівчатах нашої країни» каже: «Хочете акафіст? Не буде вам акафіста, це - комсомольська стаття». У першому випадку маємо свідоме поєднання акафістного жанру з літературою соцреалізму, в другому - не менш свідоме і не менш красномовне відмежування від нього.

Порівняння акафіста та антиакафіста на функціональному рівні

Історія розквіту антиакафістів

О. Ф. Лосев колись писав, що панівна в СРСР ідеологія від самого початку виникнення соціалістичної держави була наскрізь міфологічною. «Коли власна оригінальна віра змусила атеїста заперечувати релігійні предмети, то це означає, що… він - також віруючий, але тільки іншої релігії» [19, *498—499]*. І справді, на жодну іншу релігію комуністи так не нападали, як на християнство. Руйнування храмів, фізичне винищення служителів культу, створення в літературі непривабливих образів священиків (згадаймо отця Федора з «Дванадцяти стільців» Ільфа й Петрова) були ознакою того, що стара віра заміщувалася новою, причому прямо протилежною старій. Є безліч свідчень того, що радянську владу можна трактувати як від'ємну, негативну матрицю християнства. Приміром, дослідник П. Магун одну з ключових рис у визначенні революції вбачає у «перевертанні символічних

© *Кучерява О. О.,* 2005

структур з ніг на голову, зміні плюса на мінус і мінуса на плюс» [22, *54].* Під цим оглядом Ленін, а згодом і Сталін стали трансформаційними інваріантами Бога-Отця, а Бога, як відомо, належить славити. Відповідно, якщо комунізм- це антихристиянство, тобто перевернуте з ніг на голову Православ'я, то для ритуальних цілей він має послуговуватися його ж жанрами. Хвалебний жанр у християнстві - це акафіст. Отже, свідомо оминаючи історико-типологічні глибини цієї проблеми, можна визнати «панегірики» вождям антиакафістами або псевдоакафістами. Акафіст був добре знайомий масам, тому антиакафіст був сприйнятий цілком органічно і він прижився в народній свідомості, себто в цьому випадку маємо говорити про тривку *нам'ять жанру.*

Слід зауважити, що були люди, які в комуністичній обрядовості підсвідомо відчували «перелицьоване» християнство і намагалися цьому всіляко протистояти. Ось, наприклад, в одній зі статей автор, розглядаючи відмінності обряду хрестин, що практикується магометанами, християнами, євреями, з одного боку, і більшовиками у вигляді «октябрин» — з іншого, доходить висновку: «У євреїв - обряд обрізання, у християн - купання, а на «октябринах» інша церемонія - зібрання. Різниця тільки зовнішня, а сутність залишається тією ж» [10, 7]. Деякі дописувачі, яких цитує Єгоров у своїй статті, зазначали, що робітник має можливість ознаменувати народження дитини «в своєму середовищі не гірше, ніж у церкві» (тобто не проводиться жодної принципової різниці між церквою та зібранням, відмінним є тільки місце проведення обряду). Інші (в тій же статті) нагадують про те, що «давні призвичаєння до обрядів увійшли в плоть і кров робітників і що їх одразу не позбутися». Найконцептуальнішою є думка Н. Оліна, яку цитує той же Єгоров: «Багато що ми влаштовуємо за буржуазним трафаретом, але надаємо зовсім іншого смислу і значення. Ми мусимо показати, що коли хрестини є пустий обряд.., то «октябрини» є також обряд, але обряд, де сім'я обґрунтовує свою єдність з організацією, суспільством» (хоч церква є також організацією, а прихожани - суспільством). У праці «Соціалістична обрядовість» говориться: «На відміну від релігійної обрядовості, спрямованої на пошанування і похвалу Богові, вона (соціалістична) звернена на людину» [37, *16],* і не просто людину, а вождя, уподібненого до Бога. Ось, наприклад, М. І. Калінін пояснює робітникам, як вони зможуть працювати понад план: «Інженери (які складають план. -А". *О.)* не можуть, за всього бажання, врахувати цю вашу приховану силу, яка становить собою «секрет» сталінської дії, й тому вони завжди будуть відставати зі своїми науково-обґрунтованими програмами» [34, *14].* Отже, Сталін має силу, що її він вдихає в інших (як Бог-Отець вдихає дух життя в людину), наділяючи їх силою, а соцреалізмові притаманний елемент дива, чудесності, що *наближає цю соціалістичну реальність до казкової, адже тільки в казці все відбувається легко й одразу.* Цікавим є також порівняння позиції творця у християнстві й соцреалізмі. Будучи богоданими, подібні твори в християнстві не належали людям, завданням митця було не вираження індивідуального, а осягнення й відтворення небесних піснеспівів, відтворення небесного зразка. Твори передавалися ангелами, святими, пророками. Що ж до соцреалізму, то Луначарський зазначав: «Дуже поширеною є ідея, що справжнім творцем культурних цінностей є особистість. Однак тільки за суто містичного підходу до особистості можна приймати її за якесь першоджерело творчості» [21, *185].* Цілком у дусі цих ідей поширюються так звані «відкриті» колективні листи, тексти, що дає підстави говорити про їх колективний, знеосіблений характер, ідентичний класичним взірцям християнського акафіста, тобто в обох культурах індивідуальне начало творчості зводиться до мінімуму або й просто заперечується.

Дуже часто комуністичні автори послуговуються образами й паралелями християнської культури. Наприклад, Луначарський порівнює ecclesia triumphans (церква що торжествує) й ecclesia militans (церква, що бореться) з «соціалістичною культурою майбутнього» і «культурою пролетаріату, що бореться», зазначаючи, що поділ на «те, що торжествує» й «те, що бореться» притаманне «не одній тільки церкві в християнському розумінні» [21, *192—193]* (з чого логічно випливає, що комуністична громада - це також церква, але в новому, не християнському розумінні). Наведені паралелі належать до сфери теоретичних розумувань, а щодо поетів, то, на нашу думку, найпоказовішим є вірш В. Сосюри «Вітчизна», де всі образи взяті з Апокаліпсису: «Вітчизна» - це «Жона, одягнена в сонце», ворог - звір Апокаліпсису, потвора з рогами на чолі. До захисників і «сторожів» революції він звертається таким чином: «Крилаті ми! Стоїм на варті миру, / Війна не ввійде в зоряний Едем.../ Ми, як один, підем на клич Компартії/ І спопелим війну своїм огнем» [36, *6-7].* Отже, відбувається їхнє ототожнення з ангелом із огненим мечем на сторожі Едему. У вірші «То не сокіл сизокрилий» [40, *93]* Сталін уподібнюється до персонажа євангельської притчі про сіяча («то наш Сталін, людям милий,/ Ниву засіває,/ Сіє слова сріблянії/ В ниви золотії»). А в пісні «Нова рада стала, яка не бувала» ремінісцентно оживає відома українська колядка: «Вже північна Буковина/ Радянською стала,/ Вже над нею, зеленою,/ Зірка запалала» [27, *236].*

Як висновок щодо подібних умов та обставин виникнення першого акафіста та антиакафістів слід зазначити таке. Перший акафіст являє собою переможну і вдячну пісню, що нею звертається до Богородиці «визволене від бід» її місто Константинополь. Як відомо, влітку 626 року Константинополь було врятовано від полчищ аварів, слов'ян та персів. З цією датою візантійська традиція і пов'язує літургійне використання акафіста (див., напр., [42, *330-333; 2, 246;* 33, *3-5]).* В антиакафістах же основний акцент зроблено на тому, що Ленін і Сталін врятували гноблені народи від «Петлюри», «Денікіна», «панської Польщі» (це - для України), «ярма царя», «ярма буржуазії» тощо.

Антиакафіст як словесна «ікона»

Відомо, що більшість населення СРСР була неписьменною, і влада багато зусиль докладала, щоб виховати це населення в «комуністичному дусі». Отже, «панегіричні» тексти мали слугувати навчанню, як це було притаманне плакатові (образові), а в середньовіччі - іконі. Крім того, для широких мас мусив існувати якийсь репрезентант вождя, адже на відміну від партапарату, що мав змогу бачити його повсякчас, прості люди його не бачать (як і Бога: «Бога людям неможливо бачити»), отож, у народі його істинний лик заміняється зображеннями та ритуалами, які не вимагають особистої присутності вождя, хоч усіляко його до цього заохочують («Приїжджай, товариш Сталін,/ Ждемо тебе в гості» [28, 700]). Всіляко культивується потреба повсякчас згадувати й славословити своїх вождів («Я Леніна і Сталіна/ Щодня величаю,/ Я Леніна і Сталіна/ Щодня споминаю» [32, *147]).* За висловом П. Серіо: «Більшовизм є справжньою оргією слів, яка сягає усього, доходячи до найвіддаленіших сіл» [35,*85].* Пропагандистські тексти і були покликані створювати особливий вид автономної реальності, що нагадувала б «карту казкової країни, яка не має до реальності жодного стосунку».

Антиакафіст як словесна ікона описує події з життя оспівуваної особи і так само, як і акафіст, подає словесну ікону того чи того іконописного сюжету. Пізнати явище означає виразити його словами. Слово і сутність для віруючих як православного, так і радянського світів однаково перебувають у нерозривній єдності, їхня свідомість все ще сприймає слово синтетично, без розщеплення на означник й означуване.

Похвала (енкомій)

Майже всі дослідники соцреалізму зазначають про притаманний йому міфологічний характер (тип мислення). В. Паперний пише, що культура «Два» (нею він називає культуру після «великого перелому» - 1929 р. - приходу до влади Сталіна) ніби вірить, що коли вимовити вголос (або надрукувати в книзі) думку про те, що населення збільшується, то воно відразу почне збільшуватися [30, *212].* Певною мірою, на нашу думку, з тим пов'язана і велика кількість «здравниць» вождеві: чим більше його оточити частоколом «Хай живе!» та «Був би ти здоровий/ і віками жив,/ і над нами сонцем/ Ти завжди світив» [8,*341],* тим здоровішим він буде і довше житиме. Адже саме міфологічному мисленню властиве ототожнення назви й предмета називання. Коли в акафістах енкомії - це хайретизми «Радуйся!» та виголоси «Алилуя!» після кондаків, а також обов'язковий контраст між «нами, недостойними рабами» та «Сяйвом Світла Невгасимого», то в антиакафістах - це така ж обов'язкова похвала володаря і влади на зразок «Хай живе...». Наприклад: «Хай живе велике, всеперемагаюче вчення Маркса - Енгельса - Леніна - Сталіна! Хай живе наша могутня соціалістична Батьківщина! Хай живе наш героїчний радянський народ! Хай живе велика Комуністична партія Радянського Союзу!». Християни, славлячи в акафістах Бога, Богородицю, святих, тими «Радуйся!», за І. Кроковським, самі підносяться до Абсолюту; радянські ж люди намагаються «славами» вберегти вождя і бодай словесно наблизитися до нього, адже найбільше щастя для них - бачити його, а через це бачення - причаститися від його «святості» та світлості («Трактористки моєї бригади говорили: «Тепер тобі до ста і більше років жити. Ти ж у нас, Пашенько, найщасливіша! Сталіна бачила!» [8, *113]).*

І в акафістах, і в антиакафістах велику роль у прославлянні відіграє як символіка чисел, так і символіка кольору, світла й вогню. Для порівняння наведемо кілька прикладів: «Привіт і спасибі/ Від сонячних хат,/ В яких і просторо, і світло» [8, *25],* «Ленін осяяв нам путь на свободу,/ І Сталін веде нас до світлих висот» [8, *9],* «Ти (Сталін. - *О. К.)* світиш нам» [8, *13],* «Ім'я те - Сталін - світить нам усім, /Велике, огняне і наймиліше» [8, *15],* а в акафістах - «Світлая Мати Всесвітла Предвічного», «молитви пресвітлая Ясність». Міфологічна свідомість соцреалізму передбачає, що чим більше називати країну золотою, радісною, сяючою, тим швидше вона такою стане. Художнє значення світла в соцреалізмі тісно пов'язане з його міфологічним значенням як еманації неба і Бога. Сталін як всюдисущий еманується на всю свою країну, від чого вона стає світлою та радісною.

Похвала (енкомій) в акафісті є зустріччю, причетністю тих, хто співає, до оспівуваної Особи та до її хвали саме через слово. Слово, особливо ж слово-ім'я, завдяки своєму зв'язку із сутніс-

тю іменованого здатне того, хто його вимовляє, зробити причасником самої сутності. Воздаючи хвалу Богові, ми уславлюємось самі.

Види часу

В одному зі своїх інтерв'ю американському журналістові Сталін сказав, що не може бути жодних порівнянь та паралелей між ним, його епохою та Петром І. Отже, він ніби заперечує циклічний хід історії й виключає будь-які аналогії, але річ у тім, що саме християнство «вперше вводить у дискурс... режим односпрямованої історії» [22, *57]* (тобто - лінійний час). «Під час обряду комуністичні ідеї та принципи не тільки усвідомлюються його учасниками, а й переживаються, стають їхнім особистим набутком» [37, *18],* людина безпосередньо включається в дійство. Наголос робився на співпереживанні, перепроживанні революційного минулого (наслідком чого, до речі, стала ритуалізація драми). В православній же традиції наша причетність оспівуваній нами події підсилена частим використанням теперішнього часу (як у кондаці, так і в ікосі). Наприклад, «Радуйся, днесь бо відходиш Ти у житло вічнее; радуйся, днесь бо переходиш Ти до небесної радості; радуйся, Син бо в обіймах леліє Твою душу пречисту; радуйся, днесь співає земля Тобі пісню прощальную». Подія відбувається тут і тепер, час зникає, натомість з'являється вічність. Завдяки цьому ми починаємо сприймати і переживати подію як сучасну, як таку, що відбувається в цей момент. Лінійна спрямованість часу загалом, а також і використання в обох текстах теперішнього часу для актуалізації співпереживання події є конститутивними і функціональними рисами порівнюваних текстів. Як нова ера починається з народження Христа, так і жовтень 1917 р. подається як точка відліку нової ери, протипокладеної християнству. Ця дата є міфологічним початком нової історії, до якої автори «панегіриків» зверталися з тією ж метою, з якою це робили церковні автори, згадуючи народження Христа. В колективному збірнику «Сталін: до 60-річчя з Дня Народження» епіграфом до 4 розділу (с. ПО) є узбецька пісня, присвячена жовтню: «Советских стран создатель ты, Октябрь!/ Народов благодетель ты, Октябрь!/ Могущества земного ключ, Октябрь!/ Эпоху озаривший луч, Октябрь!/ Поющий солнцу и земле, Октябрь!/ Огонь, пылающий во тьме, Октябрь!/ Животворящий ты родник, Октябрь!». Окрім оспівування цього місяця, ми тут бачимо повтори та найменування, властиві саме акафістовій структурі. Проте тут не варто обмежуватися лише акафістною матрицею. Не зайвим буде згадати і про те, що на арабському Сході існував такий поетичний жанр, як мадх, типологічно подібний до акафіста (це - окрема тема, якої в цій статті ми не торкатимемося).

Отже, лінійна спрямованість часу загалом і використання в обох текстах теперішнього часу для актуалізації співпереживання події є однією з важливих функціональних рис порівнюваних текстів.

Структура акафіста та антиакафіста як словесних жанрів сакрального мистецтва

Струкутра антиакафіста

Структура акафіста доцентрова - все звернено до однієї оспівуваної Особи, відтак подібних «називань» разом виходить близько 144, коли врахувати, що в акафісті на 12 ікосів припадає по 12 хайретизмів. Ці «називання», які не є прямим іменуванням оспівуваної Особи, створюють навколо Неї єдине семантичне поле, семантичні варіації та трансформації інваріантного невимовного сакрального смислу. Завершує ікос рефрен, який є ключовим елементом акафіста. Всього ікосів 12, а кондаків - 13, причому тринадцятий кондак читається тричі, потім читається перший ікос, а завершує акафіст знову перший кондак. Отже, і починається, і закінчується він кукулієм, який надає текстові циклічності й уподібнює текст до храму, що також має концентричну візуальну структуру. П'ятірна структура знаменує собою дієву десницю, також - п'ять просфор для Літургії, п'ятикупольний храм (чотири євангелісти та Христос). Що ж до символіки числа 12 та 24 (похідного від 12), то їхнє значення розтлумачує Іоасаф Кроковський у передмові до «Пречесних Акафістів всеседмичних...». Особливо заслуговує на увагу його репліка про сходження до Бога завдяки «ліствиці» («східцям») хайретизмів, але докладніше на цьому аспекті ми зупинимося пізніше. Тут же зазначимо лише, що число в акафісті відіграє дуже важливу структурну роль. Більшість акафістників мають «всеседмичну» структуру, адже в православ'ї кожен день седмиці присвячений тій чи тій сакральній Особі, що визначено «дією Святого Духа та Св. Отцями». Отож, тут ми також бачимо число 7. В. Н. Топоров зазначає, що ідея породження ідеального стану пов'язувалась із синтезом двох сакральних чисел - 3 та 4, сума (а отже - синтез) яких дає 7 (як образ досконалості, адже сам Бог благословив сьомий день), а «числа є моделлю Всесвіту в його макрокосмічному й мікрокосмічному аспектах» [41, *33].* Що ж до радянських сакральних чисел, то це насамперед - 15, число республік. Зображаючи Вітчизну, В. Сосюра малює її як «Жону, одягнену в сонце». Але якщо у тієї у вінку було 12 зірок, то у Віт-

чизни - «тих зір 15» [36,*6-7].* Символіки числа 3 не спостерігається, натомість досить часто статті завершуються чотириразовим повторенням якоїсь ключової фрази, наприклад, у «Зверненні ЦК КПРС, РМ СРСР, Президії ВР СРСР» [18, 2] «Хай живе...» - чотири рази, «До партії. До всіх трудящих» [43, 7] «Ленін живе...» - чотири рази, що, на нашу думку, виходячи з символіки числа 4, має забезпечити сталість і стійкість, адже квадрат уособлює собою «статичність та впорядкованість» [6, *26].* З чотирьох пунктів складається також і своєрідна програма С. Микіна [23, *4]* - «що робити» після смерті Леніна. Чотири рази повторюється «хватка Ілліча» в статті К. Зелінського [12, 3].

В акафістах характерологічну функцію оспівування Особи виконують хайретизми (крім останнього рефрена). Щось подібне бачимо і в антиакафістах: акафістову структуру має, приміром, стаття «До партії. До всіх трудящих» [43,*1].* Тут рефреном повторюється рядок «Померла людина», після якої йдуть найменування Леніна, які, безумовно, вписуються в класифікацію хайретизмів («Помер *засновник* Комуністичного Інтернаціоналу, *вождь* світового комунізму, любов і гордість міжнародного пролетаріату, *знамено* гнобленого Сходу, *голова* робітничої диктатури в Росії...»). І християнська, і радянська культури є суворо ієрархізованими. «Сакральним центром радянської культури стає доктринальне ядро комуністичної ідеології. Суто земні цінності набувають статусу трансцендентних. Сакралізація забезпечує їм належний захист - вона виключає питання й сумніви, наділяє найвищі офіційні цінності статусом безумовних істин і центральних символів культури» [13, 5]. А сама сакралізація текстів забезпечується тим, що вони автономізуються і не допускають жодної критики стосовно свого змісту. Акафіст та антиакафіст не є предметом літературної критики, до них не можна застосовувати такі поняття, як «естетичне - неестетичне», адже вони призначені для сакральних цілей. Як доцентровою є структура Акафіста, так само доцентровими є взірцеві твори соцреалістичної культури: «Куди б не пішов ти у нашій країні,/ там ясно почуєш ти голос Кремля» [39,*19],* або: «Ходили ми, не спали ночі,/ З дрібниць радіючи до сліз,/ Бо знали, що батьківські очі/ за нами слідкували скрізь» [25, 709], «З нами Сталін. Він скрізь, повсякчасно/ Нам дає животворне тепло» [5, *262],* «радянські вчені постійно відчували спрямовуючу руку нашого вчителя і батька - товариша Сталіна» [26,*5].* Сакральність центру поширюється й на «профанні» периферії (в газеті «Труд» за січень 1924 р. була рубрика «Відгуки на смерть Ілліча», яка складалась із двох підрозділів: «в Москві» та «в провінції», причому до останньої зараховувалися столиці и великі міста всіх союзних, окрім Росії, республік: Київ, Харків, Тифліс, Баку, Казань, Мінськ, Одеса, Єкатеринослав, Севастополь, Ташкент та ін. Себто ясно бачимо пряме протиставлення Москви як єдиного сакрального центру решті міст). Своєрідним символом такої сакралізації культури стала видана відразу по війні «Книжка про смачну й поживну їжу» з передмовою Сталіна [13, *10].*

Орнаменталізми, повтори та їхні функції

Чимало дослідників інженерної психології замислюються над поняттям «кінцевого обсягу безпосередньої пам'яті» [24, *213].* Дж. Міллер, спираючись на практичні експерименти, стверджує, що для «більшості типів тестового матеріалу цей обсяг не перевищує 7 одиниць» [24, *213].* В. Іванов пише, що «запам'ятовування досить великих текстів виявляється можливим тому, що в них значна частина складається зі стереотипних формул, які часто повторюються з мінімальними видозмінами» [14, *63]* (ці дані Іванов наводить про узбецьких співців, які знали текстів на 10^7 біт. Він також дає цитату з Боаса, який у своїх працях з фольклору північно-американських індіанців пише, що число стереотипних формул, фольклорних штампів є відносно обмеженим... «Можна думати, що в пам'яті співців зберігаються перш за все ці **формули,** з яких монтується текст, і загальна схема тексту»).

М. Вайскопф, дослідник «поетичного» стилю Сталіна, відзначає його гіпнотичну тавтологічність: «Його аргументація також будується на більших чи менших прихованих тавтологіях, на ефекті одурманливого втовкмачування» [7, *675].* Цілком імовірно, що його «панегіристи», намагаючись в усьому наслідувати Сталіна, свідомо чи несвідомо запозичували його «духовно-семінаристський» стиль. Безсумнівно, що сам Сталін, навчаючись у Тифліській духовній семінарії, був знайомий з жанром акафіста та його «самовитим» словом, повчальність якого ґрунтується на повторюваності. М. Вайскопф має рацію, коли зазначає, що «сталінський псевдопримітив приховував у собі такі ж складні й амбівалентні структури, що й так званий примітив фольклорної архаїки» [7, *708].* Однією із засадничих рис соцреалістичного канону є настанова тримати адресата в інфантильному стані, що дозволяє постійно його повчати («мистецтво є колосальної сили *виховним засобом*» [10, *524]),* перетворюючи таким чином дорослу людину на психічно недорозвинуту. Це дозволяло тоталітарній владі неподільно керувати людиною, як зомбі, повсякчас апелюючи до власного сакрального

авторитету («дитяче захоплення перед наукою та досягненнями техніки - річ благородна, прогресивна, що штовхає вперед» [21, *483]).* Тому основними поняттями і засобами культроботи стають пропаганда та агітація. Отже, інфантилізм, тобто дитяча свідомість реципієнта, був основною настановою авторів. При цьому варто згадати, що Ю. Лотман та Б. Успенський пишуть про «дитячу свідомість як типово міфологічну» [20, *290].* Що ж до біблійного ставлення до імені (яке є «святим та страшним» (Пс. 110:9)), то воно має навіть чудодійну силу: «І сяє їй (партії) ясним дороговказом/ і Леніна і Сталіна ім'я» [8, *348].* Сталін - деміург нового світу («це людина..., яка створила те, що є, і створить те, що буде. Він врятував. Він врятує» [3, 7] - прерогатива Бога), творець того, що є («Наше сонце життєдайне, / Дорогий наш Сталін, / Ти щасливе життя дав нам, -*1* Краще жити стало» [31, *146]).* Дослідники зазначають, що в епоху Петра І також відбувалося тотальне перейменування. «Слід підкреслити, що йдеться не про умовний зв'язок географічного пункту та його назви, що дозволяло змінити знак при незмінності речі, а про *міфологічне їх ототожнення,* оскільки зміна назви мислиться як знищення старої речі (що відображено в словах гімну: «Весь мир насилья мы разрушим до основанья») й народження на її місці нової, яка більше задовольняє вимогам ініціатора цього акту («...а затем/ Мы наш, мы новый мир построим...»)» [20, *298].* Таким чином, сама собою вимальовується паралель між Сталіним й Петром І, до того ж слід підкреслити, що в Росії постать монарха завжди сакралізувалася і славилася. У цьому плані показовим є вірш «Ой у полі колгоспному» [29, *134]* (що нагадує пісню «Про купця Калашникова»), де Сталіна зображено ледь не царем, а партапарат - «знаттю». Маємо поважні підстави говорити про «літургічність» більшовицької влади, чільний представник якої стає «богом» і створює світ наново, вершить людські долі («І нема тієї днини,/ Щоб забула я,/ Що від тебе, найдорожчий,/ Доленька моя» [38, *155]),* встановлює нові закони: «За новим Законом добре поживається» [9, *118].* Загалом, коли Сталін асоціюється з Богом-Отцем (Який творить світ), то Ленін зазвичай - із Христом (приніс Новий Завіт). Різниця між ними полягає лише в тому, що Леніну не потрібно воскресати, адже він «живіший за живих», «вічно живий».

В антиакафістах діяв той самий механізм впливу слова на реципієнта, що і в акафістах. «Обряд має свій зміст і будується з певною послідовністю. Виступ посадової особи при звершенні обряду звучить суворо за формою, стисло, гранично чітко. Але живе звучне слово має бути пройняте задушевністю й теплотою... *Інтонація* впливає на того, хто сприймає усне мовлення. Так, висхідне звучання голосу діє збуджуюче, спадне- заспокійливо... Одним із суттєвих компонентів виразності усного мовлення є його *ритм.* Він створюється певним чергуванням наголошених і ненаголошених складів у словах... Обряд втратить свою стрункість, якщо хоча б один елемент, а тим більше виступ, буде здійснено не в потрібну ритмі... Через слово, музику, символіку, а також різноманітні дії в обряді втілюються почуття, настрої і переживання людей, створюється атмосфера спілкування між ними» [37, *74-78].* Далі йшли поради будувати виступ так, щоб навіть найлінивіший слухач зрозумів з повторів ключових слів, про що ж у промові йдеться. Хвалебні ж «панегірики» вождям мало чим відрізнялися від похвали Богові та святим. Стильові риси, які ми сьогодні сприймаємо як вираження «художності» і які об'єктивно належать до множини художніх засобів (наприклад, сугестивний ритм, ампліфікація, звукопис, повтори), за своїм початковим утилітарним призначенням стимулювалися, передовсім, мнемотехнічною і навчальною функціями релігійних текстів. «Книга в ті часи була привілеєм небагатьох, а прості люди знали те, що чули в церкві» [20]. Отже, церковним авторам треба було так побудувати твір, щоб людина його запам'ятала з голосу, і так, щоб ця людина не відволікалася під час служби. «Повторення слів, причому не будь-яких, а священних, значущих, врізалося у свідомість слухачів, навіть найлінивіших, що перестали стежити за конструкцією речення, а лише вловлювали ключові слова, що створювали у слухачів загальне уявлення, про що говориться» [20], - те саме можна сказати й про соцреалістичну літературу та публіцистику. Ось один із безлічі показових прикладів: *«...Радянський народ* сповнений *безрозділього* довір'я і пройнятий гарячою любов'ю до своєї рідної *комуністичної партії,* бо він знає, що найвищим законом усієї діяльності *партії* є служіння інтересам *народу.* Робітники, колгоспники, радянські інтелігенти, всі *трудящі* нашої країни неухильно *слідують політиці,* яка вироблена *нашою партією,* що відповідає життєвим інтересам *трудящих,* спрямована на подальше посилення могутності... *Радянський народ* знає, що *партія всемірно* зміцнює *Радянську* Армію, Військово-Морський Флот і органи розвідки... Великою *спрямовуючою,* керівною силою радянського народу в боротьбі за побудову Комунізму є *наша Комуністична партія.* Сталева єдність і монолітна згуртованість рядів *партії* - головна умова її сили і могутності. *Наше* завдання - як зіницю ока берегти єдність *партії.* Партія бачить *одно* (так у тексті! - *О. К.)* із своїх найважливіших завдань *в тому,* щоб виховувати... ЦК КПРС, РМ СРСР

і Президія ВР СРСР, звертаючись у ці скорботні дні до *партії* і до *народу,* висловлюють тверду певність *в тому,* що *партія* і всі *трудящі нашої* Батьківщини ще тісніше згуртуються навколо ЦК і Радянського Уряду» [1, 7]. В іншій газеті поняття «згуртовуватися» тлумачиться буквально: «Тісно притискаються одне до одного. Співчасливо дивляться одне одному в очі» [16, *2].* Постійне, систематичне втовкмачування ключових для комуністичної ідеології «сакральних слів» культивувало ідіотизм в умах радянських людей, повсякчас інваріюючи одні й ті самі структури типу «партія - єдиний провідник до Комунізму, і довкола неї слід згуртовуватися». Адже відомо, що «багаторазова повторюваність атмосфери святковості закріплює викликане обрядом чи святом естетичне почуття» [37, *20].* Як в акафістах, так і в антиакафістах використовується орнаментика й тавтологічність, але якщо в акафісті, крім мнемотехнічної функції, вони мають ще й духовну, тобто через «Таківську драбину» назв, через «плетіння словес» людина сягає Абсолюту (адже коли слово безсиле висловити духовну сутність, виникає плетиво, словесний орнамент. Саме в стилі «плетіння словес» реалізувалося глибинне розуміння середньовічною філософією слова як засобу осягнення найвищої дійсності і духовно-морального впливу на людину), то в антиакафісті вони виконують тільки пропагандистські, повчальні функції (однією із засадничих рис соцреалістичного канону є настанова тримати адресата в інфантильному стані) - через повтори втовкмачуються ключові формули. «Радянська» мова являє собою вітіюватий потік, де повторювані слова мають абсолютний пріоритет над інформацією. Промовистим прикладом сказаного може бути стаття з «Літературної газети» (1953 р., № 9) про доповідь Сталіна з економічних питань. Тут є все, крім висвітлення власне економічних питань. Дослідники називають це «бюрократизацією» мови, яка проявляється у громіздкому (велика кількість однорідних підрядних речень) та заплутаному синтаксисі («повідомляє для відома» [18, *3])* й у повтореннях заздалегідь заготовлених кліше.

Бінарні опозиції як одна з головних рис антиакафіста

Як акафістовому, так й антиакафістовому типові тексту притаманний бінарний світоглядний принцип як фундаментальна риса архаїчного мислення. Словесний текст має втягувати людину в смисловий простір світобудови (акафіст) і наочно ділити всі явища життя на «чорне й біле» (антиакафіст), адже всілякі «хитання та сумніви» у жодному разі, м'яко кажучи, не вітались як християнством, так і соцреалізмом. Ця бінарність текстів XX ст. зумовлюється бінарністю самого життя радянського народу, адже, за Ждановим, «все життя нашої партії... полягає в поєднанні найсуворішої, найтверезішої практичної роботи з найвеличнішою героїкою та грандіозними перспективами» [11, 73].

Цікавий приклад подібних опозицій, що подекуди переходять навіть в антиномії, можна бачити в статті І. Филипченка «Пам'яті Леніна»: «Неухильний, прямий, твердий, - диктатор, він весь коливання, вібрація, поступливість. Холодний, чіткий, практичний, як цифра, він чутливий, невизначенець, «романтик». Зі скаженим темпераментом, сміливий, оригінальний, - революціонер, він благодушний «Ілліч», обережний, скромний, «як всі», старомодний. Вірний товариш, з великою схильністю до щирості, - він глибоко одинокий. Провидець, знавець людини, - й сліпець, що не вірить очевидностям» [44, *2].* Здебільшого знаходимо бінарності в характеристиці Леніна, його здатності «бачити й велике, і мале, передбачати найвеличніші історичні переломи і водночас враховувати та використовувати кожну дрібну деталь; він вмів, коли треба, відступати, щоб готувати новий наступ» [15, *3].*

Дослідження християнського та радянського літературних матеріалів підводить нас до висновку, що поетичні та прозові тексти, призначені для возвеличення вождів, генетично походять з акафістової традиції, відтворюють структуру акафіста, властиві йому принципи побудови та механізми дії слова на реципієнта.

Функціональні особливості антиакафіста полягають у тому, що він входить в коло соціалістичної обрядовості, долучаючи людей до пізнання трансформаційних інваріантів Бога (тобто вождів) через їх прославляння. Тоді як християнський акафіст, також через слово, долучає вірних до пізнання Бога, входячи до богослужбового кола, центром якого є літургія [4].

Структурною особливістю обох порівнюваних текстів є те, що вони усіма своїми художніми засобами підпорядковані сакральній поетиці, і тому не є предметом літературної критики, не допускають категорій «естетично - неестетично», бо слугують релігійним цілям.

Акафіст і антиакафіст є святковими і похвальними жанрами, а там, де хвалять і оспівують, як відомо, не може бути місця розумуванням, рефлексіям, тлумаченням, оскільки оспівуване таїнство є предметом віри. Ці тексти повинні навіяти слухачам почуття захоплення, поклоніння перед неосяжною Божественною таємницею та викликати духовну радість відчуття того, що кожен із них є особисто причетним до цієї Таємниці завдяки своїй вірі.

1. «Від ЦК КПРС і РМ СРСР і Президії ВР СРСР до всіх членів партії, до всіх трудящих Радянського Союзу» // Літературна газета. - 1953. -№ 11 (7.03).
2. *Аверинцев С. С* Риторика и истоки европейской литературной традиции. - М., 1996.
3. *Барбюс А.* Вступ // Сталин: к 60-летию со Дня Рождения. - М., 1940.
4. *Бахтина О. Н.* Старообрядческая литература и традиции христианского понимания слова. - Томск, 1999.
5. *Безпощадний П.* Вічне // Великому Сталіну. - К., 1949.
6. *Буркхардт Т.* Сакральное искусство Востока и Запада. Принципы и методы / Пер. с англ. Н. П. Локман. - М: Алетейа, 1999.
7. *Вайскопф М.* Писатель Сталин: заметки филолога // Соцреалистический канон / Под ред. Х. Гюнтера, Е. Добренко. - СПб.: Академический проект, 2000.
8. Великому Сталіну. - К., 1949.
9. Дорогий наш Сталін... (Народна пісня) // Великому Сталіну- К., 1949.
10. *Егоров П.* Вместо крестин — октябрины // Правда. - 1924. - № 11 (13.01).
11. *Жданов А.* Советская литература - самая идейная, самая передовая литература в мире. - М., 1934.
12. *Зелинский К.* Хватка Ильича // Ленин. Однодневная литературная газета, посвященная памяти Владимира Ильича Ленина (Ульянова). - М, 1924 (24.01).
13. *Зудин А. Ю.* Культура имеет значение: к передыстории российского транзита. // www/socio.ru/wr/3-02/Zudin.htm.
14. *Иванов В. В.* Происхождение древнегреческих эпических формул и метрических схем текстов // Структура текста. - М., 1980.
15. К партии. Ко всем трудящимся // Труд. - 1924. - № 19 (24.01).
16. *Кузнецов П.* Москва траурная // Правда. - 1953 (7.03).
17. Лицар духу: Фрагменти зі щоденника С. О. Сфремова / (Передмова та публ. В. Шмельова) // Київська старовина. - 1992.-№1.
18. Літературна газета. - 1953. - № 11 (7.03).
19. *Лосев А. Ф.* Диалектика мифа. - М., 1992.
20. *Лотман Ю.* М, Успенский Б. А. Миф - имя - культура // Труды по знаковым системам, VI - Тарту, 1973.
21. *Луначарский А. В.* Собр. соч.: В 8 т. - М., 1964. - Т. 7 (Эстетика. Литературная критика).
22. *Магун П.* Опыт и понятие революции // Новое литературное обозрение. - 2003. - № 64.
23. *Микин С.* Что делать? // Правда. - 1924. - № 19 (24.01).
24. *Миллер Дж. А.* Магическое число семь плюс или минус два. О некоторых пределах нашей способности перерабатывать информацию // Инженерная психология: Сб. статей: Пер. с англ. - М., 1964.
25. *Нарубіна Є.* В Москві // Великому Сталіну. - К., 1949.
26. *Несмеянов А.* Бодр наш дух, непоколебима наша уверенность! // Правда. - М., 1953. - 7.03.
27. Нова рада стала, яка не бувала... (Народна пісня) // Великому Сталіну. - К., 1949.
28. Од села до села... (Народна пісня) // Великому Сталіну. - К., 1949.
29. Ой у полі колгоспному *II* Великому Сталіну - народ квітучої України. - К., 1940.
30. *Паперный В.* Культура «Два». - М.: Новое литературное обозрение, 1996.
31. Пісня про Сталіна (ств. колектив колгоспників Житомирської області) *II* Великому Сталіну - народ квітучої України. - К., 1940.
32. *Подолян А. С.* Про Леніна і Сталіна // Великому Сталіну - народ квітучої України. - К., 1940.
33. Прсчесныи Акафисты всеседмичныи. Со стихиры и каноны, имъже приличными: и прочія благопотребныя молєнія. - Типография К.-П. Лавры, при всечсстномъ господины отци Іоасафі Кроковскомъ, архїмандрїті тоєяждє св. Лавры Пєчєрския изобразищася. - 1706.
Речь М. И. Калинина на митинге инженерно-технических работников и служащих паровозо-вагоноремонтного завода им. Сталина: «Свято хранить сталинские традиции» // Рассказы о великом Сталине. -Тбилиси, 1941. - Кн. 2.
35. *Серио П.* О языке власти : критический анализ // Философия языка: в границах и вне границ / Степанов Ю. С, Серио П., Руденко Д. И. и др.; Науч. ред. тома Д. И. Руденко. - Х.:Око, 1993.-Т. 1.
36. *Сосюра В.* Вітчизна // Ми - атеїсти. Репертуарний збірник. - К., 1963.
37. Социалистическая обрядность. — К., 1985.
38. Сталін - вождь // Великому Сталіну - народ квітучої України. - К., 1940.
39. *Тичина П.* Пісня про Сталіна *II* Великому Сталіну. - К., 1949.
40. То не сокіл сизокрилий *II* Великому Сталіну - народ квітучої України. - К., 1940.
41. *Топоров В. Н.* О числовых моделях в архаических текстах // Структура текста. - М., 1980.
42. Тр'юдь постная. - М., 1974.
43. Труд. - 1924. -№ 10 (24.04).
44. *Филипченко И.* Памяти Ленина // Ленин. Однодневная литературная газета, посвященная памяти Владимира Ильича Ленина (Ульянова). - М., 1924.

Olena Kucheriava

AKAFIST IN SOVIET LITERATURE OF THE 1924-1953 PERIOD

The article is dedicated to the study of the genetic influence of the Akafist on various genres of Soviet Literature, and the embodiment of elements of its poetics and sacrilisation methods. Researchers of social-ist-realism have often noted its religious character. Here, this thesis will be tested through the comparison of the Akafist with Soviet-era texts on structural and functional levels.